

Heňňamlaryň hakykaty -1: «Awestanyň» dili we ýazuwy meselesi

Category: Kitapcy, Oýlanmalar, Sözlär, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Heňňamlaryň hakykaty -1: "Awestanyň" dili we ýazuwy meselesi

HEÑÑAMLARYŇ HAKYKATY

■ ýa-da «Awesta» hakynda ylmy-taryhy oýlanmalar

«Awesta» kitaby otparazçylyk dininiň mukaddes kitabydyr. «Awesta» sözi wesýetnama, nesihatnama, üýtgeşsiz ýa-da jedelsiz kada-kanunlar diýen manyny berýär. Bu kitabyň dörän ýeri häzirki Türkmenistandyr.

Türkmen halkynyň yslam dininden öň otparazlyk dinine uýandygy «Ruhnamada-da» belleniýär. Otparazçylyk dini müňýyllyklaryň dowamynda dini ynanç hökmünde Gündogar halklarynyň arasynda giňden ýaýrapdyr.

Otparazçylyk dini bilen baglanyşykly ynançlar biziň şu günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Olaryň köpüsi yslam dinine hem ornaşypdyr. Otparazçylyk döwri dörän dini ynançlar dogrusynda Saparmyrat Türkmenbaşy «Ruhnamada» şeýle ýazýar:

«Şol döwürlerde adamlar gökde Güne, ýerde Günüň bir bölegi hökmünde oda çokunypdyrlar. Ýyldyrym çakanda Hudaý gaharlanýandyr öýdüpdirler. Şeýdip Güne salam bermek, Aýy ýüzüne sylmak, gelin gelende, baýramçylyklarda şaman oduny ýakmak, aýry-aýry aýlarda tütün çykarmak, otdan towusmak, näsagyň daşyndan ot aýlamak, şamanyň dem salan suwundan içmek, suwy Taňry, gudrat hasaplamak ýaly ynançlar türkmenleriň däp-dessuryňa siňipdir, yrymlaryna giripdir. Tüýtätin Gaýtarmyş ata, gökde ýagys ýagdyrmak üçin sanajyn kakýan Garry mama baradaky suw, ýagmyr bilen baglanyşykly ynançlar otparazçylyk eýýamynda dörän ynançlardyr».

Häli-häzire çenli biziň halkymyzda dogup gelýän Güne salam berilmegi, täze dogan Aýyň ýüze sylynmagy, Nowruzda şaman oduny ýakyp, otdan towusylmagy otparazlyk eýýamynda dörän ynançlaryň dowamat ýörelgä öwrülendigini subut edýär.

Gündogarşynaslyk ylmynda «Awesta» kitabyňyň dörän ýeri hem wagty, onuň dili, çeperçiligi ýaly meselelerde gapma-garşylykly pikirler bar. Gündogarşynas alym Ý.E.Bertels bu diniň dörän ýerini gadymy Merw hasaplaýar.

«Ruhnamada» hem mundan 2,5 müň ýyl golaý bu dini Zaratuştranyň döredendigi nygtalýar. Gadymy Sogdy, Baktriýa ýaly döwletlerde otparazçylyk dini ýöredilipdir.

► «Awestanyň» dili hem ýazuwy meselesi

Dünýäniň alymlary «Awestanyň» dili meselesinde köp jedelleşdiler. Kimler ony gadymy eýran dili hasaplady. Başgalary gadymy eýran diliniň dialekti-şiwesi diýen pikiri öňe sürdüler. Alymlaryň bir topary bolsa «Awestanyň öz dili diýen düşüňjani orta atdylar. Meseläniň şeýle jedelli halda örboýuna galmagyna dogry düşünmeli. Sebäbi dil ösýän çeperçilik hadysadyr. Dünýäde ynsan aragatnaşygynyň möhüm serişdesi hyzmatyny bitirýän, ösýän diller bilen bir hatarda, taryha öwrülen diller hem bar. Ýa bolmasa ösüşi başdan geçirip, az sanly adamlara hyzmat edýän dillerem bar. Dil meselesi gaty çylşyrymly hadysadyr.

«Awestanyň» dili meselesinde uly alym, gündogarşynas Ý.E.Bertelsiň pikiri juda gyzykly hem hakykata golaýdyr. Onuň pikirine görä, «Awestanyň» dili gadymy Merw, Balh hem-de Hamun kölüniň (Belki, Hazar denzi? – A.T.) töwereklerinde ýaşan halklaryň dilidir. Alymyň pikirine görä, «Awestanyň» dilinde parfiýan diline golaý alamatlar, şonuň ýaly-da sogdy diline, şeýle hem pamir diller toparyna degişli alamatlar bar. Başgaça aýdanyňda, alym «Awestanyň» diliniň watanyny skif-sak dillerinde gepleýän halklardygyny ýörite belleýär. «Ruhnamanyň» öňe sürýän pikirlerinden ugur alsaň, Parfiýa, sogdy, skif, sak dilleri diýilýänler gadymy türkmen taýpalarynyň dilidir. Şol bir wagtyň özünde häzirki zaman

täjik dili bilen «Awestanyň» diliniň arasyndaky dil maşgala meňzeşlik baglanyşygy yzarlamagyň mümkin däldigini nygtap, gadymy eýran diliniň sözlük gorunyň käbir çakly böleklerinde umumylygyň bardygyny ýazýar.

Gündogar metbeçiligini öwrenen alym Almaz Ýazberdiýew:

«Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary» atly işinde miladydan öň hem miladynyň ilkinji müňýyllyklarynda Beýik hemem şöhratlanan patyşalar, soltanlar öz taryhyny ýazyp galdyrypdyrlar. Olar azyndan iki ýa üç dilde öz şöhratlaryny ýazdyrypdyrlar. Olar ilkinji nobatda öz ene dillerinde soň hem imperiýanyň çäklerinde ýörgünli bolan, köpüň düşünyän, aralyk dilleri dilleri saýlap alypdyrlar. «Mysal üçin, Müsüriň faraonlary özleriniň resmi ýazgylaryny gadymy müsür, kort we grek, ahameni patyşalary gadymy pars, gun we ortapars, sasany şalary ortapars we parfýan dillerinde monumental ýazgylaryny bina edipdirler».

(A.Ýazberdiýew «Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary», 22 sah.).

Oguz-orhon ýazgylary hem iki dilde oguz hen hytaý dillerindedir. «Awesta» kitaby otparazçylyk dininiň baş mukaddes kitaby ilki biziň ölkämizde ata-babalarymyz tarapyndan döredilip, soňra dünýäniň beýleki ýerlerine (şol sanda Eýrana – A.T.) ýaýrapdyr. Zaratuştranyň din taglymaty köp halklar, halkyýetler, taýpalar tarapyndan kabul edilipdir. Öňde biz «Awestanyň diliniň dürlüçe atlandyrylýandygyny aýtdyk. Oňa alymlaryň bir böleginiň «Awestanyň» dilinde dürli dil toparlarynyň nusgalarynyň ýa-da onuň dürli dil toparlaryna meňzeşliginiň bardygyny delilli gürrüňe salgylanyp düşündirdik. Şol bir wagtyň özünde monumental ýazgylaryň pesinden iki-üç dilde ýazylanynam ýatladyk. Eger şeýle bolsa, «Awestanyň» dili soňra has kämilleşen dilleriň özenidir. Onda dürli dilleriň alamatlarynyň bolmagy bolsa, onuň soňky dörän dillere esas bolan ortalık dil bolandyr diýip oýlanmaga esas berýär.

Çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, «Awesta» kitabyň dini

däpler hem baýramçylyklar bilen bagly ýazgylary şol döwürdäki ybadathanalarda okalypdyr. Bu hakykaty meşhur rus arheology, Magtymguly adyndaky Halkara baýragynyň eýesi Wiktor Sarianidiniň «Marguş: Murgap derýasynyň köne hanasynyň aýagyndaky gadymy Gündogar şalygy» we «Goňurdepe: Şalaryň we hudaýlaryň şäheri» atly kitaplarynda berilýän maglumatlar hem tassyklaýar. Otparazçylyk uzak wagtlap dini ynanç hökmünde adamlaryň aňynda ýaşapdyr. Şunlukda «Awestanyň» ýazuw dili bilen adaty gepleşik dilinde tapawut duýlupdyr. Aslynda dil ösýän jemgyýetçilik hadysasy bolansoň, ýyllaryň geçmegi bilen bu mukaddes kitaby öz many öwüşgininde, owazlandyryp okamak kynlaşypdyr. Alymlar muny «Awestanyň» ýazylan dili öz ömrüni paýawlaýardy. Sözleriň aýdylyşy ýatdan çykyp başlapdy» diýip düşündirýärler. «Awesta» mukaddes kitapdy. Şonuň üçin ony üýtgetmän, bolşy ýaly owazly okamalydy. Bu bolsa «Awestanyň» hatynyň kämilleşdirilmegini talap edýärdi. Çünki, «Awestanyň» ilki nusgasy semit hatynda bolupdyr. Çeşmelerde berilýän maglumata görä, ol miladydan öň III-IV asyrda ýazylypdyr. Eýýäm miladynyň II-III asyrlarynda bolsa, «Awestany» doly transkipsiýasynda ýazmagyň zerurlygy ýiti duýlupdyr. Mukaddes sözi ýoýman okamak esasy talap bolupdyr.

Miladynyň IV asyrynda Rim döwlet agalygynyň çäklerinde hristian dinine döwlet dini derejesi berlipdir. Sasany döwletiniň parasatly patyşasy Şapur II (309-379 ýý.) bu syýasy çäräni öz döwletinde ýola goýýar. Ol otparaz dininiň ruhanylaryny, alymlaryny toplaý, otparazçylyk dininiň mukaddes ýazgylarynda duş gelýän ähli sesleri ýazyp beýan etmäge ukyply elipbiýi döretmegi we onuň bilen «Awestany» göçürmegi tabşyrýar. Bu wezipe tiz hem üstünlikli amal edilipdir. Şeýdibem, «Awestanyň» elipbiýi döräpdir. Bu barada belli taryhçy A.Ýazberdiýew ýörite çeşmelere salgylanyp şeýle maglumat berýär:

«Bu wezipe miladynyň IV asyrynyň 40-njy ýyllarynda ýokary derejede ussatlarça berjaý edilipdir. Netijede Zoroastrizm taglymatynyň ruhanylarynyň içinden çykan näbelli bir geniý haýran galdyryjy takyklyk bilen «Awesta» elipbiýini

döredipdir. Bu elipbiýiň döreýiş taryhyny ilik-düwme öwrenen W.B.Hennig bolsa şeýle nygtapdyr: «Awesta» elipbiýi asyrlar boýy ýuwaş-ýuwaşdan ösüşiň netijesi bilen däl-de, ýazuw sistemasynyň kemala gelşiniň adaty ýoluna mahsus bolmadyk gyşarma eýerip, düýbünden täzedan döredilen zatdyr. Ýeke söz bilen aýtsak, ol oýlanylýp tapylan zatdyr».

(A.Ýazberdiýew, Görkezilen kitap, 22 sah.)

Emma bu elipbiýiň gadymy parfyýan hatyna gatnaşygy barada zat aýdylmandyr. Bu mesele geljekde ýörite öwrenilmelidir. Çünki, «Awestanyň» dörän watany häzirki Türkmenistandyr. Onuň dili hem gürrüňsiz biziň ata-babalarymyz saklaryň, sogdylaryň diline ýakyndyr. Onuň elipbiýi gürrüňsiz türkmen hat sungatynyň taryhy bolup durýar. Türkmen milletiniň şu güne çenli jemi on alty hat görnüşinden peýdalanandygy barada dil biliminiň çeşmelerinde maglumatlar berilýär. Uzak geçmişde biziň ata-babalarymyz (olar taryhy çeşmelerde dürli-dürli atlandyrylýarlar) finikiý ýazuwynyň esasynda dörän arameý, horezm, sogdy, kuman, oguz hat-ýazuwlaryndan, soňra arap, latyn, kiril hatlaryndan peýdalanyrdy.

Otparazçylyk dinini esaslandyryjy Zaratuştra miladydan öň 569-njy ýylda doglupdyr. Emma bu maglumaty has aňyrrak äkitmek isleýän alymlar hem bar. «Miladynyň III-IV asyrlarynda «Awestanyň» dilini taryhy dil hökmünde çeşmelerde ýatlanylýandygy böwrüňi diňledýär. Sebäbi, dil ýuwaş-ýuwaşdan, endigan ösýän aragatnaşyk serişdesidir. Onuň ömrüniň VII-VIII asyrda paýawlan bolmagy akyla sygjak zat däl» diýip pikir edýänler-de bolmagy mümkin. Ýöne başga bir zat bat. «Awesta» kitabyňyň diliniň ömrüniň paýawlanyp paýawlanmandygyny Zaratuştranyň doglan senesi bilen şertlendirmek bolmaz. Zaratuştra pygamber täze dilde däl-de, eýsem öň ýaşayan diliň esasynda «Awesta» kitabyňy döredipdir.

(dowamy bar)...

Akmyrat TÄJIMOW,

Seýitnazar Seýdi adyndaky TDMI-niň türkmen edebiýaty kafedrasynyň uly mugallymy. Taryhy makalalar